

УДК 398.81:821.161.2.09

Еременко Олена,

професор кафедри української літератури, компаративістики та соціальних комунікацій Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор філософських наук, професор

ІСТОРИЧНІ І ЛІТЕРАТУРНІ ПАРАМЕТРИ КОБЗАРСТВА ЯК КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНА: ШЕВЧЕНКОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

У статті досліджуються витоки кобзарства, його світоглядні та мистецькі доміанти і мистецьке втілення. Образ кобзаря у творчості Т. Шевченка та його сучасників, художників і поетів моделюється як носій націотворчих інтенцій і романтичних художніх доміант. Заакцентована етнічна неповторність кобзарства як явища, його причетність до творення українського героїчного міфу. Виокремлені доміанти моделювання рецепції Шевченка як Кобзаря.

Ключові слова: кобзар, бандурист, козацтво, націотворчість.

Кобзарство — феномен української національної культури, позначений націотворчою спрямованістю, синтезованою мистецькою доміантою, лінгвокультурною специфікою антропоцентричної парадигми народу. Явище кобзарства уособлює онтологічні цінності українського народу, його історичну пам'ять, романтико-героїчну рецепцію минувшини, сугестивний аспект та характерологічні риси мислеобразу, в якому акцентовані світоглядні, національні і водночас апіорні практики народної духовної культури, смислові доміанти свідомості народу. Цим нормам відповідає кобзарство — гібрид архетипу воїна і барда, поєднання активно діючої народної сили, здатної вплинути на хід історії, і того, хто ці події осмислює, не аналізуючи; передає, не розвиваючи; переживає, не моделюючи. Етнічний концепт кобзаря означає «людина, яка виконує думи, інтелектуально і естетично урізноманітнює етос народного побуту, його буденне життя».

На сьогодні питання національної генези кобзарства остаточно не вирішене, оскільки серед науковців і XIX, і XX ст. побутувала думка про суто українське походження інструменту *кобза*, що,

зокрема, підтверджується добре відомим зображенням кобзаря в Софійському соборі, пізніше — численними зображеннями козаків Мамаїв (символічне втілення образу козака)¹. Зображення образу козака Мамає як характерного етнічного типу українця є узагальненим вербально-пластичним архетипом цілої епохи Козаччини². Репертуар кобзаря, який мав яскраве національне забарвлення, орієнтувався на патріотичну тему і на початковому етапі переважно складався з билинної епіки (мелодизована оповідь піднесено-героїчного змісту, виконувалась речитативом). У той же період відбулося взаємопроникнення усної пісенної творчості та церковного співу, що позначилось використанням кобзарями апокрифічних пісень. У «Слові о полку Ігоревім» згадується легендарний Боян, що «співав славу» воїнам-князям; описуються співці, яких можна вважати пракобзарями, у Київському та Волинському літописах. На перший погляд, кобзар здається продовженням світової традиції мандрівних музик, яка виникла у ранніх цивілізаціях, та, зрештою, була властива й всій Європі. Проте російські скоморохи, німецькі шпільмани, французькі ваганти, які не мали географічного обмеження, зустрічались по всьому європейському континенту і були основними носіями міжнародного пісенно-танцювального жанру, значно відрізнялись від своїх українських колег, адже їх репертуар мав здебільшого розважальний характер, від інтимної лірики до гострої сатири. У кобзарів домінувала історико-патріотична тематика, хоча вони не залишали без уваги і інші жанри. Комплекс мотивів відрізнявся від інших носіїв фольклору глибоким проникненням в усі сфери народного життя.

Разом з мадрівниками-кобзарями український фольклор потрапляв на Захід, і тому посів певне місце в лютневих і органних табулатурах (нотна збірка танцювальних або пісенних мелодій для одного інструменту)³. Вірогідно, що саме тоді почали цікавитися українською народною музикою провідні європейські

¹ *Ємець Василь*. Кобза и кобзарі / Василь Ємець. — Репринт. вид. — К.: Музична Україна, 1993. — С. 32–34.

² *Бушак С.М.* Українська народна картина «Козак Мамай» у житті та творчості Тараса Шевченка / С. М. Бушак // Шевченкознавчі студії. — К.: ВПЦ «Київський університет». — С. 141.

³ *Кох К.П.* Из спостережень над східнослов'янськими та середньоевропейськими музично-фольклорними зв'язками у XVI—XIX століттях // К.П. Кох / Українське музикознавство. — 1979. — Вип. 14. — С. 162.

композитори, які використовували у своїх творах різноманітні українські мотиви (Третя мала сюїта для фортепіано Й.-С. Баха; 12 фортепіанна симфонія та опера «Викрадення з сералю» В.А. Моцарта; 8 соната для фортепіано, «Апасіоната» та Шоста й Восьма симфонії Л. ванн Бетховена; твори Й. Гайдна, Ф. Ліста, К. Вебера, Ф. Шуберта — цей перелік можна продовжувати). У той час, коли французькі трувери, німецькі мейстерзінгери, сербські слепчаки-п'єваки відійшли в минуле, в українському побуті ще довго зберігались окремі форми існування мандрівних музик. У піснях, переказах, легендах, казках народ продовжував співувати своє героїчне історичне минуле, пов'язане з боротьбою за своє національне визволення — «за віру і волю». У ХVІІ–ХVІІІ ст. з-поміж основних носіїв фольклору і народної творчості — мандрівних дяків, учнів братських шкіл та колегій, Острозької та Київської академій, виділялись лірники, що виконували народні пісні переважно жартівливого й сатиричного змісту (найбільше зустрічались в Україні від першої половини ХІХ ст. до початку ХХ ст.), та кобзарі, бандуристи — хранителі, творці і виконавці героїчного національного епосу (до наших часів)¹.

Найбільш яскравий період існування кобзаря, який можна вважати і часом його розквіту, — доба козаччини. У ХVІ — на початку ХVІІІ ст. сформувалася активна націотворча група населення — козаки, які з кобзарями становили єдину національно свідому ідеологічну і політичну силу. На початку доби козаччини формується така помітна риса українського менталітету як поетичність, внутрішнім змістом якої є індивідуалізм². З цим періодом пов'язане становлення основного жанру кобзарів і бандуристів — думи. Взагалі ж головними напрямками кобзарської творчості були релігійна музика, епос, танцювальна музика та гумористичні пісні³. Сучасне уявлення про давні фольклорні жанри сформувалося на основі значно пізніших записів ХІХ–ХХ ст., однак збережені

¹ Сарбей В.Г. Національне відродження України // В.Г. Сарбей. — К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 151.

² Мала енциклопедія державознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — К. : Довіра : Генеза, 1996. — С. 8.

³ Кравчук О. Автентичне кобзарство і образ кобзаря в поезії Тараса Шевченка / Тарас Шевченко і народна культура : Зб. пр. міжнар. (35-ї) наук. шевченківської конф., 20–22 квітня 2004 р.: У 2 кн. — Черкаси : Брама-Україна, 2004. — Кн. 1. — С. 87–88.

архаїчні риси дозволяють реконструювати хронологію пісень за образно-тематичним змістом і музично-стильовими напрямками. Вважається, що думи створювали учасники військових походів — народні співці, музиканти, які були або безпосередніми учасниками, або свідками важливих подій, адже кобзар «скрізь вештається і долю співає».

Початок ХІХ ст., час творчості поетів-романтиків, знаменував собою епоху піднесення бандуриста (романтики віддають перевагу, на відміну від Шевченка і митців ХХ ст., саме цьому терміну) до рівня національного символу, до об'єкта наукового вивчення. У всіх визначних українських поетів такий образ переважно має тотожне художнє навантаження. Так, в поезії Л. Боровиковського «Бандурист» в уста персонажа вкладено історичні спогади, він виглядає певним анахронізмом, адже, «свій вік переживши», предметом його захоплення стає «дідівська давність». Автор користується своєрідним художнім прийомом: у вірш включена тонка стилізація «про Богдана» — фантазія на тему реально існуючої історичної пісні, за побудовою ближча до думи. Безсюжетна рефлексія А. Метлинського «Бандура» сугестіює емоційне враження від співу та історичних спогадів; досить песимістична за почуттєвим забарвленням «Смерть бандуриста» моделює також досить поширену в означений період ідею про те, що пісня вже не горітиме в народі, адже рідна мова на грані загибелі. Проте є надія на невмирущість кобзарської пісні, яка «по світу літає», тобто набула повсюдного поширення. У баладах М. Костомарова персонажі-співці зустрічаються досить часто, уособлюючи пам'ять про героїчне минуле. Герой поезії «Дід-пасічник» грає на бандурі, наспівуючи про стару годину, проте і його трагічний кінець неминучий: помер, розлетілась неспівана пісня. Привертає увагу трактування образу пісні, яка позначена виразним динамічним началом, пов'язаним з рухом у часі і просторі. У поезіях, в яких є наскрізним мотив співця («Співець», «Пісня моя», «Співець Митуса»), цей персонаж завжди є постаттю суспільно вагомою, яка активізує співвітчизників, його творчість насичена загостреними громадськими проблемами.

Ідею кобзарства як етноконцепту підхопив Шевченко саме тому, що вона адекватно втілювала його індивідуальне творче завдання на початковому романтичному етапі творчості. Поет акцентував це завдання в заголовку своєї першої збірки, яка до сьогодні тиражується саме під цим ідеоморфом. Шевченко використав образ

кобзаря як індивідуальне і загальнонаціональне гасло, що легко проймається символом, ідеєю. Паралельно з активізацією їх функціонування в українському менталітеті, Шевченко закріпив у пам'яті нації візуальний образ кобзаря, відаючи перевагу не стільки синхронній для нього проєкції музики-заробітчанина, що тимчасово залишає домівку¹, скільки вражаюче емоційний образ кобзаря доби Козаччини — воїна-месника і поета-філософа.

Образ кобзаря у народному сприйнятті є синестетичним, оскільки візуалізується через слово. Національна рецепція репрезентує кобзаря як співаючого, ламентуючого, медитуючого історіографа. У народному живописі традиційно існувало зображення козака Мамаю, неодмінним елементом якого була кобза. Зерно Шевченківської інтенції впало на плідний ґрунт. Саме таке поширене уявлення про кобзаря стало підґрунтям для малюнка Штернберга, на основі якого був виконаний офорт для фронтиспісу «Кобзаря». Художник створив узагальнений графічний образ кобзаря, мета якого — передати романтично сумний, навіть ностальгійний настрій поезій збірки². Мандрівний музикант Штернберга змучений блуканням, безпритульністю; високе чоло, опущені долу очі виражають зажуру. У серії ілюстрацій до рукописного «Кобзаря» 1844 р. М.С. Башилов створив образ кобзаря, який адекватно відповідає етноконцепту. Перебендя на однойменному малюнку стоїть на колінах, образ його суто романтичний: розкуйовджене волосся, замислене обличчя, та й вся поза передає зосередженість на виконанні думи. У ілюстрації до «Катерини» кобзаря змальовано з козачим оселедцем, що є певною мірою анахронізмом, але має за мету підкреслити етнічну типовість. Л. Жемчужников звертається до образу кобзаря в картинах «Кобзар на шляху», «Лірник у хаті» і «Бандурист на могилі». Його кобзар — сліпий, безпритульний, ще не зовсім старий, але змарнілий. Мало не фізіологічно художник підкреслює втому, фізичну немічність. К. Трутовський у картині «Кобзар над Дніпром» (1875) передає зумисну схожість персонажа з Шевченком, а І. Їжакевич у «Перебенді» (1897), навпаки, звернувся до художнього

¹ Кравчук О. Автентичне кобзарство і образ кобзаря в поезії Тараса Шевченка. — С. 87.

² Большаков Л.Н. Путь «Кобзаря»: судьба кн. Т. Шевченко / Л.Н. Большаков, В.С. Бородин. — Москва: Книга, 1978. — С. 20.

узагальнення. У кобзаря тут — напружений силует, він чи розмірковує, чи наспівує. Динамізм постаті людини контрастує із зображенням природи, яке має декоративний відтінок. У живописному і графічному моделюванні в ХІХ ст. художники якнайповніше відтворюють саме загальнопоширене уявлення про культурний феномен кобзарства. Саме тоді поживавлений інтерес до народної творчості, естетика романтизму, заглиблена в історичне минуле, а особливо творчість Шевченка пробудили в науковців зацікавленість феноменом кобзаря.

Саме з другої половини ХІХ ст. почалося перманентне отождоження Т.Г. Шевченка з народним уявленням про кобзаря, що обумовило сприйняття поета в народній свідомості і художній творчості, де співець-кобзар стає уособленням філософського первня народу¹. Подібність інтерпретації етноконцептів КОБЗАР — Великий Кобзар (Шевченко) чи не найяскравіше спостерігається у зображальному мистецтві ХХ ст., коли відбувається підміна, заміщення акцентуації цих образів. На картинах *М. Дерезуса* «Тарас слухає оповідання свого діда» (1939), «Тарас слухає кобзаря» (1956) юний Шевченко зображений в гурті селян, що начебто вчуваються в кожне слово оповідача. Натомість *М. Глуценко* («Тарас Шевченко серед селян», 1939) та *В. Касіян* («Шевченко серед селян» 1939) у центр композиції вміщують постать Шевченка, а майстрині Т. Іваницька та А. Демешко (килим «Шевченко на Україні в 1859 р.», 1939 (1941 ?) модифікують архітектоніку сюжету: Шевченко слухає кобзаря в оточенні селянок. Для *Г. Томенка* («Громадою обух сталить...», 1960—1961) Шевченко виступає як трибун. Проте об'єднує ці твори сприйняття образу кобзаря (в тому числі Т. Шевченка) як носія істини, національних цінностей, талановитого митця. Тому незаперечно, що з функціонуванням цих етноконцептів пов'язаний активний процес самоусвідомлення українського народу як неповторного явища в історії цивілізації².

¹ *Задорожна Л.М.* Осягання позитиву: символ та аксіологічний аспект у творчості Т. Шевченка // *Л.М. Задорожна / Інтеграція позитиву в творчості Шевченка : Аспекти символу, аксіології, онтології, міфу, психології і стилю* — К. : Альтерпрес, 2002. — С. 40.

² *Кишченко Н.* Кобзар як твердиня духу // XXXI наукова Шевченківська конференція, 9–11 березня 1994 року : Матеріали / Ю.О. Єненко (ред.). — Луганськ : Світлиця, 1994. — С. 9.

Еременко Е.

ИСТОРИЧЕСКИЕ И ЛИТЕРАТУРНЫЕ ПАРАМЕТРЫ КОБЗАРСТВА КАК КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО ФЕНОМЕНА: ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ШЕВЧЕНКО

В статье исследуются истоки кобзарства, его мировоззренческие и художественные доминанты и художественное воплощение. Образ кобзаря в творчестве Т.Шевченко и его современников, художников и поэтов, моделируется как носитель нациотворческих интенций и романтических художественных доминант. Сделан акцент на этнической неповторимости кобзарства как явления и его причастности к созданию героического мифа. Выделены доминанты моделирования рецепции Шевченко как Кобзаря.

Ключевые слова: кобзарь, бандурист, казачество, нациотворчество.

Eremenko O.

HISTORICAL AND LITERARY SETTINGS OF KOBZARDOM AS CULTUROLOGICAL PHENOMENON: SHEVCHENKO'S INTERPRETATION

The article explores kobzardom's sources, its ideological and artistic personification. The kobzar's image in T. Shevchenko and his contemporaries, artists and poets' creation is modeled as a carrier of a nation-creativity intention and romantic artistic dominants. It focuses on ethnic uniqueness of kobzardom phenomenon and its involvement in the creation of Ukrainian heroic myth. It emphasizes modeling dominants of Shevchenko's reception as Kobzar's one.

Key words: kobzar, bandurist, Cossackdom, nation-creativity.